

Дејан Јовић¹
Свеучилиште у Загребу,
Факултет политичких знаности
Загреб (Хрватска)
Универзитет у Београду,
Факултет политичких наука
Београд (Србија)

327.56(100)"2020"
3.078.7:[616.98:578.834(100)"2020"
Оригинални научни рад
Примљен 24/09/2020
Прихваћен 27/09/2020
doi: [10.5937/socpreg54-28537](https://doi.org/10.5937/socpreg54-28537)

ПАНДЕМИЈСКА КРИЗА И ЊЕНИ ИЗАЗОВИ ЗА СТУДИЈЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Сажетак: Пандемијска криза из 2020. године дала је повод за секуритизацију здравственог проблема, који би могао – ако се настави без адекватног одговора – да доведе у питање безбедност у многим другим секторима: економском, државном, друштвеном и идентитетском. Могао би да има – и већ има – последице и за структуру међународног поретка. У овом чланку аутор идентификује последице пандемијске кризе на сва четири нивоа анализе безбедности: индивидуалном, унутардржавном, међудржавном и глобалном. Затим тестира главне тезе приступа и теорија у оквиру студија безбедности (реалистичке, либералне, конструктивистичке и глобалистичке), те показује на који је начин пандемијска криза потврдила а где је оповргла те тезе. Чланак се осврће и на досад објављене анализе овог феномена, те их критички коментарише. Аутор закључује да пандемијска криза није до краја уништила репутацију ниједне од теорија, па ни либерално-глобалистичке. Међутим, пред све је поставила веома озбиљна питања на која треба одговорити.

Кључне речи: пандемијска криза, студије безбедности, секуритизација, Кина, САД

Увод

Откако је 8. децембра 2019. године забележен први случај вируса корона, наш поглед на питања безбедности значајно се изменио. Промене су биле брзе и прилично радикалне.

Уведена су ограничења права и слобода, која су дотад била незамислива за демократске западне земље. Не само да су границе међу државама постале строго контролисане, него су у неким случајевима и у потпуности затворене. Још је веће одступање од уобичајеног представљало увођење обавезних дозвола за напуштање општина,

¹ dejan.jovic@fpzg.hr и dejan.jovic@fpn.bg.ac.rs

што представља ограничење кретања унутар земље. Крајем марта и током априла 2020. године грађани у Хрватској нису смели да без дозволе општинских органа цивилне заштите напусте општину у којој су регистровани трајно пребивалиште. Таква пракса се у Хрватској последњи пут примењивала само у непроглашеном ратном стању, и то само у првом делу рата из 1990-их (у Хрватској познатог под називом „Домовински рат“), од августа 1991. до јануара 1992. године.

Појавила се и обавеза пријављивања контаката које су грађани имали са другим људима две недеље уназад, пре него што им је потврђена позитивност на вирус, или су морали да иду у обавезну изолацију због сумње да би могли постати заражени. Полиција је надзирала обавезну изолацију (која се често погрешно називала „самоизолацијом“) и у неким случајевима је писала пријаве, а суд је кажњавао новчаним и затворским казнама кршења изолације.²

Дошло је до забране окупљања у затвореном и у јавном простору, као и до забране изласка из стана или куће током полицијских часова. Забрана окупљања односила се и на верске обреде, свадбе и сахране, као и на политичке скупове, образовање и рад. Све те активности су у нормалним околностима гарантоване и заштићене уставом и законима. У ванредном стању – које је у неким земљама и формално проглашено, док је у другима било непроглашено али *de facto* на делу – све је то доведено у питање.

У тим ванредним околностима, у политичкој и јавној сфери појавили су се донекле нови актери, који су постали веома моћни, а чија је политичка легитимност била упитна а контрола над њима веома ограничена. То се, пре свега, односи на разне штабове/стојере цивилне заштите и институције за заштиту јавног здравља. Међутим, односи се и на један број појединаца који су добили овлашћења мерења температуре грађанима, извештавања органа власти о кретању радника, студената, путника и др. Систем надзирања и извештавања је неке аналитичаре подсетио на стари југословенски систем *ојшћенародне одбране и друшћивене самозашћићие*, па су иницијално успешну реакцију на кризу објашњавали искуством стеченим у оквирима тога система. Истовремено су упозоравали на то да је систем на кризу одговорио импровизацијама. Роберт Барић (Barić, 2020) тако пише, анализирајући хрватски случај, да је дошла до изражаја неадекватност новог модела управљања кризом, те да је инстинктивни одговор био повратак на стари. Он позива на разматрање концепта безбедности у светлу одговора на пандемијску кризу.³

С обзиром на то да пандемија није завршена, најављене су и неке још озбиљније мере, од којих неке представљају бесправно улажење не само у приватност грађана него и у телесност појединца. На пример, најављује се широка акција праћења кретања применом електронског надзора, а досадашњи „свети“ принцип заштите података који се односе на личне податке – нпр. здравствене картоне – није више ничим загарантован. Штавише, у Хрватској се најављује повезивање здравствених

² В. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/stroge-kazne-za-nepostivanje-samoizolacije-i-policijskog-sata>. Приступ: 24. септембра 2020.

³ Међу другим критикама и анализама, које је портал часописа Политичка мисао објављивао у току првог таласа кризе на пролеће 2020. године, налазе се и: (Mikas, 2020b; Birač, 2020; Podunavac 2020; Mikas, 2020a; i Jović 2020).

легитимација са личним картама, како би могло да се лакше контролише ко представља безбедносни ризик већ самим чином кретања на јавном месту. Од мера које би могле озбиљно да угрозе телесни интегритет, најдиректнија би била она која би прописала обавезну вакцинацију, ако не за све грађане онда макар за неке категорије (медицинске и просветне раднике, раднике у продавницама, раднике у саобраћајном сектору и оне који су у непосредном контакту са клијентима). Данас изгледа сасвим могуће оно што је до јуче у Европи изгледало сасвим немогуће: да вакцинисање – ако и када вакцина буде доступна – постане услов за прелажење међудржавних граница. Идеја о слободном кретању у оквирима глобализованог света, која је у политичком погледу материјализована у границама шенгенског простора, као да је стављена *ad acta*. Кретање и повезивање са другима – нарочито физичко – сада се идентификује као проблем, а не као нешто уобичајено или као решење претходних проблема. До јуче је мејнстрим позиција у западном свету, а нарочито у Европи (односно Европској унији, која воли да присвоји целу Европу иако организује и представља само њен, додуше највећи, део) била везана за идеју међузависности, глобализације и интернационализације. Данас је, изгледа, кључна фраза којом се може описати ситуација у овој, 2020. години: социјална дистанца. За нас који долазимо из друштвених наука, таква употреба ове фразе јесте скоро па бласфемична и, свакако, погрешна. Али, ми ионако немамо много утицаја на јавни дискурс, а посебно не на стварне односе моћи који одређују политичко значење речи и појмова.

Када сам се последњи пут пре – привременог, надајмо се – отказивања наставе *уживо*, а то је у мом случају било 12. марта 2020. године, обратио студентима на свом предмету *Међународни политички односи* на Факултету политичких знаности у Загребу, најављујући им да је веома вероватно да се следеће недеље нећемо видети у слушаоници него можда само у *виртуелном свету*, рекао сам им да ће уместо предавања и вежби имати могућност да учествују – и живе – у друштвеној лабораторији (Jović, 2020). Видеће, рекао сам тада, шта је држава: каква је, колико је моћна а колико немоћна када се суочи са кризом на коју можда неће моћи да одговори. Ако се деси да не буде у могућности да пружи заштиту и осигура безбедност својим грађанима и другима које је по принципу *ошићее хоспијалииетееа* угостила на своме тлу, поставиће се главно питање *теорије политичке облиације* – а то је: зашто бисмо и даље прихватили ограничења слободе и права ако држава није у стању да испуни свој део *друштвеног уговора*, а тај део који од ње очекујемо и због којег прихватамо ограничења своди се углавном на једну реч: безбедност. Ми прихватамо да плаћамо порезе, да поштујемо законе и не дижемо оружане побуне против државе, под условом да држава гарантује стабилност поретка и безбедност грађана, друштвених група и народа као таквог. Ако се деси да држава више не може да обезбеди лојалност својих држављана па постане немоћна, видећемо (у тој друштвеној лабораторији у којој смо и сами двоструки учесници, као актери и као објекти) да ли је *човек човеку* стварно *вук* и да ли ће настати *раи свих ирошив свију*. Или ћемо се самоорганизовати, у неком облику *самоуправљања*, чак и без државе и насупротив држави, како бисмо одржали ред и мир? Да ли ћемо се ослонити на сарадњу или на сукоб? На који начин ћемо одговорити на ситуацију која више није била само имагинарна и апстрактна – у којој, рецимо, можда неће бити могућности да се лечимо у болницама у моменту када је то критично важно за нашу безбедност, јер једноставно нема ресурса који би

могли да задовоље нарасле потребе за лечењем? Политика је, наиме, борба за контролу над ограниченим ресурсима. Она је моћ алокације тих ресурса. Ако то више није могуће, уместо политике имамо *нешто грубо*, а то друго би могао да буде рат.⁴

Пандемијска криза и нова расподела моћи унутар држава

Рат је, наравно, као и мир – централно питање студија безбедности, као и студија међународних односа. Зато је та лабораторија била свима нама бескрајно важна. Ми који смо у деведесетим годинама прошлог века прошли кроз распад државе, колапс међународног поретка, нестанак старих идеологија и радикалну трансформацију идентитета знамо да у моментима *хаоса и анархије* теорије могу да се директно и корисно тестирају. За нову генерацију, за наше студенте, ово је сада ситуација која је најближа оној тадашњој.

Шта се из ове пандемијске кризе може научити а да је корисно за студије безбедности? На који начин се досадашње управљање кризом одражава на теоријске претпоставке развијене у оквирима теорија безбедности?

Описане мере, које су великом брзином предложене и спроведене у условима ванредног стања описаног на почетку овог чланка, биле су могуће само ради процеса *секуритизације* једног – у нормалним околностима – примарно *здравственој* питања. Секуритизација је појам који је настао у оквирима *Койенхашке школе* безбедносних студија и данас представља један од темеља новог приступа развијеног у њиховом оквиру.⁵ Секуритизација је процес у којем неко питање постаје безбедносно, и то – примарно безбедносно. Мере које смо описали биле би немогуће да није претходно постојала свест о томе да је једно – базично здравствено – питање постало прворазредно безбедносно. Тек је то омогућило суспензију нормалности и *убичајене* законитости, те увођење *ванредној стања* како би се спречило да безбедносни проблем ескалира у *кријичну фазу кризе*, те да постане озбиљна претња опстанку. Опстанак је темељни предуслов свега другог, па и права и слобода. И премда на питање о томе да ли је оправдано ради опстанка одустати од права и слобода различито одговарамо – у зависности од тога да ли смо ближи *реалистичком* или *либералном* полу гледања на друштвене процесе⁶ – мало ко искључује потребу да се однос између безбедности и права односно слобода увек уравнио тежује, зависно од околности и реалности. Да бисмо били убеђени да је одустајање од неких права и слобода прихватљиво јер је нужно за опстанак, треба да се формулише и успешно промовише дискурс о безбедносној претњи. Процес секуритизације спаја реч и дело у једно: иза именовања нечега безбедносном претњом следе конкретне мере. Он, такође, повезује реч и моћ. Реч онога ко има ауторитет да нешто именује има карактер извршне моћи – након ње следи наређење, увођење ванредних мера, друштвена акција коју гарантују и обезбеђују органи *тврде моћи*, односно државе.

⁴ За однос пандемије (данас коронавируса, а раније куге) и рата, (в. Podunavac, 2020). За последице пандемијске кризе на стабилност и опстанак међународног поретка (в. Popović, 2020).

⁵ За теорије секуритизације и студије безбедности уопште (в. Williams, 2012; Ejodus 2012; и Collins, 2010).

⁶ За либералне и реалистичке теорије међународних односа (в. Jović, 2013; и Jović, 2014). За либералне теорије безбедности (Lazović, 2014; и Ejodus, 2014).

Секуритизација има своје активне *секуритизирајуће* актере, своје *секуритизаторе*. То нису увек исти људи или друштвене групе, него састав колективног актера секуритизације зависи од карактера претње. Здравствени карактер пандемијске кризе је у политичку сферу – кроз формалне и неформалне канале – укључио, и то као моћне актере, здравствене раднике, лекаре специјалисте (нарочито епидемиологе) и друге са њима повезане службе. Они су задобили моћ коју у редовним околностима немају. Премда власт није препуштена лекарима, они су постали важни учесници процеса стварног одлучивања, а тиме су задобили и моћну политичку улогу. У оквиру тзв. штабова цивилне заштите догодила се симбиоза између стручњака, политичара и представника органа контроле и присиле. То је одмах изазвало критике и то из два смера. Један је онај који је упозоравао на нелегитимност тих моћних а не сасвим регулисаних тела, над којима не постоји адекватан демократски надзор. Други је онај који је упозоравао на политизацију одлука самих лекара – који су, рецимо, толерисали јавна окупљања која су могла бити корисна за владајућу структуру а забрањивали она која би користила опозицији. Политизација је у таквим околностима неизбежна, јер сам карактер догађаја – претварање здравственог проблема у безбедносни – нужно укључује управо политизовање нечега што у нормалним околностима није превасходно политичко. Без обзира на непопуларност политике и политичара, међутим, у досадашњем делу одговора државе на пандемијску кризу није дошло до фаталног слабљења ауторитета кризних штабова. Штавише, укључивање експерата у процес одлучивања углавном је поздрављено, па се чак појавила идеја да на исти начин треба одговорити и на економску кризу, која ће вероватно бити последица пандемијске кризе, оснивањем „економских штабова” и сличних парapolитичких институција. То би могло да се деси само ако би се економска криза продубила до тачке у којој постаје безбедносни проблем.

Овакво суспендовање *нормалности* због безбедносне претње коју је представљала пандемија вируса корона довела је, дакле, до одређене прерасподеле моћи у друштву и нарочито у политици.⁷ Свака криза је прилика коју неки могу да искористе за повећање моћи кроз очување контроле над ограниченим ресурсима, који су баш зато што су ограничени постали траженији, скупљи, драгоценији. Здравље је један од таквих ресурса, онај за који се некад каже да „нема цену”, премда је има. У условима у којима је претила опасност да ће само неки моћи да добију здравствену заштиту када им буде потребна, они који су одлучивали о томе ко су ти неки задобили су велику друштвену моћ. По којим критеријумима би се омогућавао приступ лечењу да смо (а у неким земљама и – кад су) дошли у ситуацију да нека селективност мора бити на делу? Да ли би ти критеријуми били довољно транспарентни да бисмо и даље могли да говоримо о систему који је *fair*, или бисмо видели ојачану корупцију и неформалност при одлучивању, кроз *везе* и *информације*?

У кризи која произлази из секуритизације пандемијске кризе, неке категорије становника су биле третиране као *неједнаке*, и то не неком погрешком или недоследним спровођењем закона, него системски. То се нарочито односило на старије становништво, изнад 65 година живота. Њихова права су била значајно редукована у односу на остало становништво, а они су били изразито изложени државним и

⁷ За утицај кризе на класне односе у Хрватској (в. Вирач, 2020).

квазидржавним интервенцијама. То се, такође, односило и на становнике из оних општина и региона у којима се вирус брже ширио. Изгледа да је либерална политика која је упозоравала на еџизам (дискриминисање старијих, дакле по старосном критеријуму), као и социјалистичка – која се темељи на једнакости грађана без обзира на њихове посебности – кроз ову кризу суочена са озбиљним изазовима. Као и сваки *раи* и овај је био неке *браи*. Једнима је смањило, а другима повећао моћ. Успешним секуритизаторима је повећао друштвени углед и популарност, а онима који нису успели да се снађу или су – да се послужимо *конструктивистичким* аргументима – били неуспешни у производњи позитивне *слике* о својој компетентности у кризним ситуацијама, криза је нанела штете. Тек остаје да видимо да ли је и дуготрајно пореметила односе између појединих друштвених слојева и група. Не би требало да занемаримо и да *секуритизација* не може да траје вечно, те да је стога оно што данас изгледа као нека *нова нормалност* вероватно ипак само *привремена нормалност*. Људи су спремни да прихвате одређена ограничења и одступања од уобичајеног само привремено и док је апсолутно нужно. Неки ће се обичаји сигурно променити и постати део свакодневице, односно рутине. Али, мало је вероватно да ће се баш све променити на начин да се и не пожели повратак на старо, чим то буде било могуће. Адаптибилност људи на нове околности – нарочито у кризним ситуацијама – је велика, али је такође и каснија адаптивност на старо, или у великој мери већ познато из преткризног периода, такође најчешће брза.

Спољнополитичке последице пандемијске кризе

Пандемијска криза створила је могућност новог позиционирања држава у међународној арени.⁸ Већ на њеном почетку показало се да се државе такмиче ради контроле над ограниченим ресурсима. Даљи развој догађаја у вези са њом показује да се оне такмиче и у покушајима да пронађу решење за кризу, знајући да ће она земља која прва понуди лек или барем вакцину за COVID-19 бити у могућности да значајно ојача свој спољнополитички положај: и то и репутационом и у стварно-материјалном смислу.

Води се, тако, битка за заштитне маске и респираторе. На самом почетку кризе је *Foreign Affairs* објавило (18. марта 2020) да Сједињене Америчке Државе имају на располагању само један посто (1%) маске које су им потребне, те само десет посто (10%) медицинских вентилатора (Campbell and Doshi, 2020). Ситуација је постала још озбиљнија јер је Кина на почетку пандемије – која ју је погодила пре других – купила или добила, а потом и произвела, велику количину заштитних средстава, којима је затим сама управљала: донирајући их или продајући другима. Притом је било јасно да се водила и политичким циљевима – да поправи слику која је о њој створена као о земљи-узрочнику пандемије, дакле о земљи-проблеми, и да уместо те слике понуди другу: о Кини као о земљи која нуди решење и спасава друге, показујући алтруизам и солидарност у свом спољнополитичком деловању. У тој промени *имџа*, односно намерном пројцирању позитивне слике о себи, Кина је веома брзо успела, отварајући путеве за даље билатералне односе и за повећање своје моћи у глобалном поретку.

⁸ За међународне аспекте и битку за моћ у контексту пандемијске кризе (в. Роровић, 2020).

То је био и један од главних разлога оштре и негативне реакције Сједињених Држава у односу на Кину. САД су најпре Кину – а нарочито Комунистичку партију Кине – оптужиле за неефикасно деловање у условима појаве вируса, а потом и за намерно прикривање проблема, које је довело до ширења вируса на друга подручја, изван НР Кине. Сједињене Државе су притом вирус назвале „кинеским”, политизујући здравствени проблем и идентификујући Кину као извор овог безбедносног проблема. Најављивало се да ће САД тражити од Кине одштету због штете које јој је она наводно створила (Lipson, 2020).

Таква реторика, заједно са сликама које су емитоване из америчких градова у којима је почело сахрањивање жртава пандемије у масовне гробнице и то изван гробља, подсетила је на једну другу велику безбедносну кризу: ону насталу рушењем небодера у Њујорку и нападом на зграду Пентагона у Вашингтону 11. септембра 2001. године. Показало се, као и у том случају, да су САД релативно неспремне дочекале још једну дубоку и озбиљну кризу. Нису у томе биле једине: и друге земље су биле затечене – па не само да нису успеле другима да помогну, као што се очекивало од безбедносних партнера („савезника” унутар НАТО-а), него ни саме нису могле да реше проблем, ма колико моћне биле. Кина је поново – барем у иницијалним месецима – искористила шансу. Када ниједна земља-савезница није одговорила на молбу Италије за помоћ, Кина је послала два милиона маски, 20 хиљада заштитних одела и 50 хиљада тестова за COVID-19 (Campbell i Doshi, 2020). Кина је Ирану донирала 250 хиљада маски већ у марту (Wong, 2020). Запажена је била донација Србији, која је у самој Србији значајно политизована. Србија је тада са највиших места критиковала Европску унију као „бајку на папиру”, дајући велики публицитет кинеско-српском пријатељству које је проглашено „челичним”. Не само да је то поставило веома добре темеље за пријатељске односе између Србије и Кине – важним у оквиру проглашене политике „четири стуба” у српској спољној политици – него је отворило и питање о стварним ефектима европске политике која би требало да се руководи и принципима солидарности.

И теза о западном вођству у оквирима глобалне политике такође је доживела значајан изазов. Већ је одавно јасно да Сједињене Државе нису глобални хегемон, као и да међународни поредак није униполаран. Време униполарног момента давно је завршено (Krauthammer, 1990). Али, Запад је и даље имао огромну предност у односу на све алтернативе, а у Европи је превласт Запада (пре свега Европске уније, али и Сједињених Држава) била скоро потпуна. Алтернативе су се појавиле тек 2014. године, с украјинском кризом, којом је Русија дала до знања да Запад неће моћи да се шири без ограничења. У пандемијској кризи, Русија је, међутим, у првих неколико месеци остала потпуно по страни, препуштајући Сједињеним Државама и Кини да створе *de facto* биполаран поредак, у којем су започеле неку врсту *пандемијској* „хладној раиши”, међусобно се оптужујући. Осим у иницијалном периоду кад је означена као кривац за пандемију, Кина је ускоро добила предност над Сједињеним Државама, а и над Западом као *шаквим*. У оквиру теза о глобализацији и у потрази за јефтинијом радном снагом и материјалима, Запад је деценијама пребацивао производњу у Кину и друге земље Далеког истока. Али, ова криза је показала да је то угрозило не само економску, него и здравствену безбедност у земљама Запада. Показало се, наиме, да Запад све више зависи од Кине, и то на више начина.

Пре свега, ако су комуникацијске руте затворене, производи који су нужни за финализацију многих производа једноставно не могу да стигну до Запада. САД су се на посебно болан начин суочиле са чињеницом да готово да нема производа који нема неку компоненту која је произведена у Кини. На пример, у фебруару 2020. године производња лаптопа је пала за скоро 50 посто – и то у ситуацији у којој је потражња била далеко већа него раније, јер се економија али и многе друге државне и друштвене активности пребацују на виртуелност (онлајн) (Farrell i Newman, 2020). Производња паметних телефона пала је за 12 посто – јер делови из Кине нису могли да дођу до оних који их склапају. Холандија је искусила недостатак реагенса за тестирање вируса, као и Швајцарска, из истих разлога. Тако је земља која је била у великој мери одговорна за пандемију, постала уједно и један од главних профитера те кризе. Најпре је све изгледало као „кинески Чернобил” (Campbell i Doshi, 2020), да би се већ месец дана касније Кина успешно позиционирала као глобални лидер у борби против пандемије. Већ 24. марта је *Foreign Affairs* објавило чланак под насловом „САД и Кина би требало да сарађују да би победиле пандемију” (Huang, 2020). Аутор је подсетио на сарадњу двеју суперсила (СССР и САД) током „хладног рата”, као и на претходну сарадњу Кине и САД у 2009. години поводом избијања пандемије H1N1 вируса. Позив на сарадњу, међутим, није имао великог ефекта у стварности.

Дакле, могли бисмо закључити да ова криза има потенцијала да реорганизује међународни поредак, нарочито ако потраје. Притом не би било добро да се претерује. Кина треба Запад исто као што и Запад треба Кину. Дуготрајни поремећај у комуницирању не користи ниједној страни у овом односу, тако да ће вероватно покушати да сарађују у будућности, а чим постане могуће и да се врате у некадашњу нормалност. Али, да ли ће се вратити на исти начин – тј. са истим нивоом моћи који су имале пре пандемије или ће се тај однос редефинисати – то тек треба да се види.

Последице за безбедносне студије

У наставку овог чланка биће речи о последицама пандемијске кризе за саме студије безбедности. Оне су се значајно измениле од краја „хладног рата”. Та измена значила је, пре свега, диверсификовање тема (тзв. *сектора*) и нивоа анализе безбедносних проблема. За оне мање упућене, који се нису бавили студијама безбедности, наглашавамо да је од тада надаље доминантан приступ питањима безбедности укључивао не више само *државну безбедност* (*националну, домовинску*), него нове претње које доводе у питање стабилност или опстанак сектора као што су: економија, здравље, индивидуална безбедност (*human security*), кроз терористичке претње, сајбер претње и сл. Створена је, дакле, табела у којој се о безбедности не говори више само са фокусом на питање безбедности државе, него се укључују и сектори као што су: здравствена, економска, друштвена, идентитетска (онтолошка), уз традиционалну државну безбедност. Истовремено, као што показује и ова криза, потребно је анализирати и безбедност на различитим нивоима: индивидуалном (људском), регионалном (жупаније, општине, регије), националном (државном), наднационалном (европском, евроазијском и сл.), те глобалном нивоу. Оправданост таквог

ширења и продубљивања студија безбедности у потпуности је потврђена овом пандемијском кризом. Показало се, наише, да је претња глобална а да су жртве индивидуалне. Државе су и даље важни актери заштите, али би фокусирање само на државни ниво, на државну безбедност, било недовољно и вероватно контрапродуктивно. Нити бисмо могли да разумемо изворе претње, нити бисмо могли да нађемо решење. Решење за глобалне проблеме који погађају људе (појединце) јесте у интеракцији свих нивоа безбедности: од индивидуалног до глобалног, а не у инсистирању на старим, суверенистичким методама и праксама. Оне могу бити део решења, али не и цело решење.

На другој страни, политички одговор на претње је и даље у великој мери суверенистички. Чак ни након „хладног рата”, када је либерална политика добила на снази, није напуштен стари суверенистички приступ који је сматрао да се безбедност штити стварањем војнополитичких блокова (нпр. НАТО-а), повећањем наоружања и јачањем војске, полиције и обавештајног сектора. Формиране су специјализоване организације које су се бавиле појединим другим темама од глобалног значаја – нпр. Светска здравствена организација и др., али оне нису биле третиране као део безбедносне мреже, нити су у међувремену развиле инструменте за јачање безбедности. Као да је доминирало питање: какве везе имају здравство и безбедност? Наши студенти би све до пре неколико месеци били изненађени када бисмо их питали: ако здравство и безбедност немају везе, како то да говоримо о *здравственом осигурању*? Није постојала свест о целомитом приступу безбедносним темама.

Осим тога, либерална политика је била оптимистична када се радило о учинцима и последицама процеса *глобализације*. Иако се примећивало да глобализација нема само позитивне учинке, него са собом носи и нове ризике, ипак се закључило да се с тим ризицима може управљати, те да не треба мењати структуру безбедносног поретка у глобалним оквирима, него да би требало западни модел проширити на друге актере, оне који су „рубно западни” а могли би да постану сасвим западни. Проширење ЕУ и НАТО на некадашње земље Источне Европе, па и покушај укључивања Русије у постојеће структуре безбедносног поретка сматрано је довољном гаранцијом стабилности и мира. Размишљање је било ново – либерално – али су средства и институције остале старе: као и циљ, који је пре свега био спречавање новог „хладног рата”. Терористички напади од 11. септембра 2001. године били су шанса да се развије нови приступ. Међутим, одговор је био углавном стари: рат против Авганистана а, након тога, и Ирака. Ни *раи њрошњив ѡтероризма*, који је донекле личио на овај садашњи *ѡрошњив вируса*, није нас довољно померио од етатоцентричног према новом, глобално-појединачном приступу.

Могли бисмо, дакле, да закључимо да су студије безбедности биле корак испред политичког процеса. За њих је здравствена безбедност била важна још од чернобилске експлозије, па преко избијања заразних болести, климатских промена и економске несигурности која покреће миграције. Процењено је да је у периоду између 1945. до 2015. године око 150 милиона људи умрло од AIDS-а, маларије и туберкулозе заједно. То је било далеко више од 25 милиона, колико их је погинуло у ратовима. Али, све до ове пандемијске кризе (COVID-а) безбедносне студије су морале доказивати да је питање здравства такође безбедносно питање. Дуго је требало да у

безбедносне студије – а и безбедносне политике – укључимо експерте из поља екологије (климатске промене, глобално загревање) и економије. Сада видимо да је то потребно. Данас више то не морамо да доказујемо.

Као што није нужно ни да доказујемо, али је потребно да укажемо на начине како су разни сектори безбедности повезани једни с другима када се појави спољашњи изазов у виду нове безбедносне претње.

То је видљиво из начина на који претња утиче на разне сегменте безбедности, јер:

- а) уводи „ванредно стање” – кроз процес секуритизације у јавном здравству. Тиме суспендује неке демократске праксе и институције и уводи привремене мере. Креира се нова структура управљања, паралелна с оном коју имамо у редовном стању;
- б) представља економски изазов за све. Ако потраје, једна од последица биће по економску безбедност људи, али и региона, држава и глобалну економију;
- ц) отвара питање легитимности државе, тиме што се пита о разлозима за сарадњу грађана са државом, чак и у условима када држава не обавља свој део уговора – не штити људе. У том погледу доводи у питање и безбедност државе, односно „националну” или „домовинску” безбедност;
- д) доводи у питање друштвену кохезију: већ ионако уздрмане структуре друштвености сада су у додатној кризи, јер се људи све више затварају у себе, у кругове својих породица – и јер се изолују од осталих, па *онлајн, виртуелно* доминира над физичким;
- е) све то утиче на идентитетску (или: онтолошку) безбедност. Долази, наиме, до промене у виђењима Себе и Другога, односно до промена идентитета у моментима „критичних ситуација” (Ејдус, 2020), након којих је немогуће остати оно што је неко био пре те ситуације, јер је стари начин живота – а с њиме и стари обичаји, ритуали, праксе, вредности, појмови – нестао или је постао непримерен за ново време.

Осим што је утицала на студије безбедности, пандемијска криза је поставила и неколико изазова другим теоријама и приступима, који су више повезани са међународном политиком али су се у овом случају показали релевантним и за студије безбедности. Конструктивистичке теорије добиле су своје потврде кроз процес секуритизације, односно замишљања *непријатеља*.⁹ Непријатељ је био невидљив а опасан – вирус – па је у том смислу била потребна социјална имагинација како би се други убедили да он завређује да се због њега ограничавају права и укидају слободе. Као и у случају рата и мобилизације јавности за ангажман у Босни и Херцеговини и на Косову, слике масовних гробница у парковима и шатора пред болницама (који су подсећали на логоре – у Србији је сличну функцију имало и мешање појмова *Сајам* и *Сајмишће*) имале су последицу у емотивном припремању јавности за *рај*. Конструктивизам управо инсистира на сликама стварности, на перцепцији опасности као главном услову за прихватање ванредних мера или ванредног стања. Реалистичке теорије су добиле своју потврду кроз процес ресуверенизације који је

⁹ За конструктивистичке теорије у контексту међународне политике (в. Јовић, 2016), а за специфичну апликацију конструктивизма у студијама безбедности (в. Ејдус, 2016).

наступио као први и инстинктиван одговор на опасност. Такође, помицање фокуса са слободе на безбедност – процес који је започео већ са 11. септембром, а наставио се кроз украјинску, грузијску, те мигрантску кризу – вратио је реализму ону предност коју је имао у току Другог светског и „хладног рата” у односу на либералне приступе.

Да ли то значи да је либерални приступ питањима безбедности највише изгубио у овој пандемијској кризи? На први поглед, изгледало је да јесте. Једна за другом урушавале су се либералне институције и вредности. Петар Поповић у свом аналитичком коментару, објављеном на порталу *Политичке мисли* 24. априла 2020. године, убедљиво показује како је и зашто либерални приступ безбедности доведен у питање (Роровић, 2020). Као што смо већ раније написали, дошло је до радикалних ограничавања права и слобода, границе су затваране, међузависност је постала проблем а не решење. Па ипак, неке главне идеје либерализма су се показале исправним. Показаћемо то на примеру *глобализацијских теорија*, које су најдиректније повезане са либералним гледањима на међународне односе.

Глобализацијске теорије полазе од претпоставке да се у новом, глобализованом свету губе традиционални означитељи идентитета, као што су, пре свега, *време и њрошор*.¹⁰ Тај приступ ослања се на друштвени конструктивизам, на начин како видимо себе и друге. Глобалисти примећују да људи више нису везани за *теорију на којој живе*, јер постају учесници глобалних трендова, глобалних комуникација – било као активни (*актери*) или као пасивни учесници (*њрошачи, корисници*). Постаје им ближи онај ко је удаљен, од оног који им је близак. Од физичког (тела) па до духовног, под утицајем су *удаљеној другој*, вештачког/виртуелног, а не више физичког. Тиме слабе традиционалне јединице друштвености: породица, нација, традиција, локалне везе, суседства и сл. Доба националних држава пролази, тврдили су глобалисти, јер држава више не може да ефикасно одговори на те изазове, него им се мора прилагодити. Држава нас више не може сама заштитити од ризика и опасности који произлазе из глобализованог света. Безбедносне претње које настају далеко, нпр. у Кини, имају директне последице на нашу личну безбедност – чак и када смо хиљадама километара удаљени од извора претње. Из тога произлази и препорука за практичну политику, за стварање нових институција које би могле бити успешније у одговарању на овај изазов. Европска унија је један од таквих одговора, као што су и специјализоване агенције Уједињених нација. Али, глобализацијски усмерени појединци и визионари размишљају већ дуже време о новим облицима глобалног повезивања, нпр. о *глобалним безбедносним мрежама* (*security networks*), *глобалном грађанству* и *глобалном демосу*, *глобалном њорезу* – па и глобалним изборима, који би могли да значајно ојачају легитимност, ефикасност и политички утицај глобалних институција. Идеја је извирала из *њреокрећа* у односу између *суверености* и *безбедности*. Традиционално гледање на политику – вестфалско, суверенистичко – повезивало је сувереност са безбедношћу, тврдећи да је безбедност већа што је већа сувереност, односно стварна моћ државе. Нови поглед на сувереност – поствестфалски, глобалистички – полази од потпуно супротне позиције: да укључивање у

¹⁰ За глобализацијске приступе у међународним односима и студијама безбедности в. посебно (Short, 2001; Kegl i Vitkof, 2006; i Baylis, Smith i Owens, 2008).

међународне агенције, организације и мреже, дакле – смањење суверености државе – може значајно да повећа безбедност. У својој радикалној верзији, сувереност и безбедност постале су укрштени а не паралелни вектори, па би данас могло да се тврди да се безбедност повећава и тиме што се сувереност смањује. Бићемо заштићенији, а тиме и безбеднији, што мање суверености остане на нивоу државе.

Пандемијска криза поставила је пред нас, дакле, питање: да ли је глобализацијска теорија имала право или је промашила? Проблем са којим смо се суочили јесте глобалан, а жртве су индивидуалне: људи, без обзира на њихово држављанство. Међутим, као што смо показали раније, ако потраје, ова криза могла би и државе да учини жртвама. Државе су реаговале превентивно да спрече такав развој догађаја. Али, било би погрешно када би, због тога што државе још увек имају највећи утицај на организовање безбедносног одговора, сав одговор био етатистички, без узимања у обзир других сектора и нивоа безбедности.

Држава се нашла у *сендвичу* између *глобалној* и *индивидуалној*. Да ли нас повратак концепту *домовинске* или *националне безбедности*, која се тако зове само зато да бисмо избегли одиозан назив *државна безбедност*, може заштитити као појединце, грађане, од претње која не зна за границе? Или је потребно учинити потпуно супротно: на глобални проблем одговорити јачањем глобалних институција, глобалне повезаности здравствених институција, истраживачких центара, научних институција и безбедносних агената на глобалном нивоу?

Данас се налазимо пред том дилемом. Иницијални одговор држава био је инстинктиван и традиционалан. Оне су редом повећавале традиционалне инструменте заштите: затварање граница, увођење нових баријера, напуштање отворености граница (Шенгена) и сл. Последица тога је била стварање нових напетости међу државама, које су почеле да оптужују једна другу као узрочнике проблема са којим се суочавају њихови држављани. Већ смо видели нове процесе, као што су:

- 1) оптуживање других земаља (САД оптужују Кину, а Кина оптужује САД) за почетак саме пандемије;
- 2) оптуживање других да нису довољно урадили да спрече пандемију – да су неефикасни;
- 3) такмичења око тога ко ће први наћи решење (ефикасне мере заштите, вакцину и лек), при чему се унапред најављује да неки лекови и вакцине нису поуздани;
- 4) билатерална супарништва између појединих земаља, која укључују стварање негативних емоција, као што су љубомора, завист, злурадост, при чему се стварају лажне вести како би се произвела негативна слика о другоме – нпр. кроз тврдње да неке земље фалсификују податке о броју заражених;
- 5) постављање питања сврхе Европске уније – да ли је идеја „отворености граница“ (Шенген) доиста корисна? Да ли је уопште могућа свеевропска солидарност, нпр. тако да пацијенти из једне земље иду на лечење у другу? Да ли је ЕУ проблем или решење? Какве су њене перспективе у новим околностима?

Истовремено, постало је јасно да се државе суочавају са превеликим изазовима на које не могу да одговоре традиционалним инструментима, чак иако су најмоћније, као што су Кина и САД.

Закључак

Пандемијска криза данас представља један од главних изазова политици безбедности, али је инспиративна и за студије безбедности. Потврдила је потребу за диверсификовањем сектора и нивоа безбедности. Потврдила је корисност идеје *секуриџизације*. Истовремено је омогућила разним теоријама међународних односа и теоријама безбедности да афирмишу неке своје делове. Видели смо у овом раду да је, упркос инстинктивном закључку да пандемијска криза скоро у потпуности руши главне идеје либералних теорија као и теорија глобализације, ситуација много компликованија. Пандемијска криза суочила нас је са фундаменталним идентитетским питањима, као што су: ко смо и од кога очекујемо решење, односно заштиту? Да ли смо, пре свега, *држављани* па заштиту очекујемо од своје *националне државе*, или себе дефинишемо пре свега као *људе*, па очекујемо заштиту од *глобалних институција*, постојећих и непостојећих. Од одговора на то питање зависи и одговор на питање: од кога очекујемо „спас”? Кога ћемо кривити за неуспех? Државу – нашу или неку другу – или глобални систем? Ако кривимо нашу државу, поставиће се питање лојалности према њој и оправданости њеног постојања. Ако кривимо неку другу, страну државу, питање ће се фокусирати на одговор према тој држави, можда и у облику рата или сукоба. Ако кривца пронађемо у глобалном систему, одговор ће бити вероватно више апстрактан, у облику већег повезивања са националном државом. Између осталог и због тога је фокус окривљавања пребачен на глобални систем, сопствена држава се више не појављује као главни предмет незадовољства.

Уз све то, и ова криза – као и свака друга – поставља пред нас питање: колико смо слободе и права спремни да жртвујемо, односно заменимо за безбедност: личну, националну, друштвену и идентитетску (онтолошку)? То је, међутим, вечно питање од кога не може побећи ниједна криза и ниједна озбиљна анализа опција које су пред нама.

Dejan Jović¹
University of Zagreb,
Faculty of Political Sciences
Zagreb (Croatia)
University in Belgrade,
Faculty of Political Sciences
Belgrade (Serbia)

PANDEMIC CRISIS AND ITS CHALLENGES TO SECURITY STUDIES

(Translation In Extenso)

Abstract: The pandemic crisis in 2020 has given the cause for the securitization of the medical problem that might – if it goes on without an adequate answer – question security in many other sectors: economic, state, social and identity ones. It might have – and it already has – consequences for the structure of the international order as well. In this article the author identifies the consequences of the pandemic crisis at all four levels of the security analysis: individual, intrastate, interstate and global levels. Then it tests the main theses of the approaches and theories within security studies (realistic, liberal, constructivist and globalist), showing the manner in which the pandemic crisis has confirmed such theses and where it denied them. The article also reviews formerly unpublished analyses of this phenomenon and comments on them in a critical manner. The author concludes that the pandemic crisis has not completely ruined the reputation of any of those theories, not even the liberal-globalist one. However, the crisis has posed all of us some serious questions that need to be answered.

Keywords: pandemic crisis, security studies, securitization, China, the USA

Introduction

Since the first case of the coronavirus was recorded on 8 December 2019, our attitude to security issues has changed substantially. The changes have been rapid and quite radical.

The restrictions were introduced regarding the rights and freedoms that could not be imagined before in the Western democracies. The borders between the countries were not only put under strict control, but in some cases they were completely closed down. An even greater deviation from the ordinary one was the introduction of compulsory permits for leaving municipalities, which represents the restricted movement within the country. At the end of March and during April 2020 the citizens of Croatia could not leave the

¹ dejan.jovic@fpzg.hr and dejan.jovic@fpn.bg.ac.rs

municipality where their permanent residence was registered without the permit of municipal civil protection bodies. This practice had been applied last time during the undeclared state of war, only during the first half of the war in the 1990s (known as the “Homeland War” in Croatia) from August 1991 to January 1992.

It also became obligatory to report the contacts the citizens had with other people in the past two weeks before they tested positive to the virus, otherwise they had to be isolated because of the suspected virus infection. The police supervised the compulsory isolation (often misnamed “self-isolation”) and in some cases handed warning slips while the court issued fines and prison sentences for the violation of isolation.²

Indoor and outdoor gatherings of people were prohibited, as well as leaving the flat or house during the curfew. The prohibition of gathering also included religious rituals, weddings and funerals, as well as political conventions, education and work. All those activities are guaranteed and protected by the constitution and laws in normal circumstances. In the state of emergency – which was formally declared in some countries, while in others it was not declared but *de facto* in force – everything was called into question.

In such extraordinary circumstances, somewhat new actors appeared in the political and public spheres that became rather powerful; their political legitimacy was contentious while the control over them was rather limited. It primarily refers to various crisis headquarters/civil protection headquarters and public health protection institutions. However, it also refers to a number of individuals who were authorized to take the citizens’ temperature, to inform the authorities about the movements of workers, students, passengers etc. The monitoring and reporting system reminded some analysts of the old Yugoslav system of *people’s defence and social self-protection*, so they explained the initially successful response to the crisis as the as the legacy of the old system. At the same time, they warned that the system improvised in its response to the crisis. Analyzing the Croatian case, Robert Barić (Barić, 2020) writes that the new model of crisis management proved to be inadequate and that the instinctive response was to return to the old model. He calls for the consideration of the security concept in the light of the response to the pandemic crisis.³

Having in mind that the pandemic is not over, several more serious measures have also been announced, some of which constitute the illegal encroachment not only into the privacy of the citizens but also into individual corporeality. For example, a wide action of movement monitoring is announced via the application of electronic surveillance, whereas the so-far “holy” principle of data protection referring to personal data – e.g. medical files – is no longer fully guaranteed. As a matter of fact, Croatia has announced connecting medical files with IDs in order to facilitate the control of those that pose a security risk by the very act of movement in public. The most direct measure of all those that might seriously jeopardize the physical integrity may be the one prescribing compulsory vaccination, if not for all citizens, then at least for some categories (medical workers and educators, shop assistants, transport sector employees and those who are in direct contact with clients). What

² See <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/stroge-kazne-za-nepostivanje-samoizolacije-i-policijskog-sata>. Accessed on September 2020.

³ Some other critiques and analyses published by the portal of the journal *Politička misao* during the first wave of the crisis in spring 2020 also include: Mikac, 2020b; Birač, 2020; Podunavac 2020; Mikac, 2020a; Jović 2020).

seemed absolutely impossible in Europe yesterday seems to be quite possible today: vaccination – if and when the vaccine is available – will become the condition for crossing interstate borders. The idea of free movement within the globalized world, which was, politically speaking, materialized within the Schengen Area, seems to be put *ad acta*. Movement and connecting with others – particularly physical – is now identified as a problem and not as something usual or as a solution to former problems. Yesterday's mainstream position in the Western world, and especially in Europe (or the European Union, which likes to appropriate whole Europe despite the fact that it organizes and represents only its part, the largest one though) was associated with the idea of interdependence, globalization and internationalization. Today, it appears that the key phrase used to describe the situation in this year of 2020 is: social distance. For us dealing with social sciences, such use of the phrase is almost blasphemous and certainly wrong. However, we generally do not have too much impact on the public discourse, and in particular on the actual relations determining the political meaning of words and concepts.

It was on 12 March 2020, the last time before *live* classes were cancelled – hopefully on a temporary basis – that I addressed my students attending the course *International Political Relations* at the Faculty of Political Sciences in Zagreb. I told them that the following week we would most likely not see one another in the lecture hall but only in the *virtual world*. I also told them that instead of lectures and exercises they would be able to participate – and live – in the social laboratory (Jović, 2020). They were going to see what the state was: what it was like, how powerful it was but also how powerless it turned to be when facing the crisis to which it might not respond. If the state happened to be unable to provide protection and ensure security to its citizens and others hosted in its territory by the principle of *general hospitality*, the major question of the theory of political obligation would arise: Why should we still accept the restrictions of freedom and rights if the state is unable to fulfil its part of the *social contract*, and the part we expect from it and because of which we accept restrictions is mainly reduced to one word: security. We accept to pay taxes, to observe laws and not raise armed rebellions against the state, provided that the state guarantees stability of the order and security of citizens, social groups and the nation itself. If the state happens to be unable to ensure the loyalty of its citizens and becomes powerless, (in that social laboratory where we ourselves are double participants, as actors and as objects) we will see whether man is really wolf to man and whether *the war of all against all* will break out. Or, are we going to get self-organized in a form of *self-management*, even without the state and contrary to the state, in order to maintain peace and order? Are we going to rely on cooperation or conflict? In what way are we going to respond to the situation that was no longer solely imaginary and abstract – in which, for example, it will not be possible to get medical treatment in hospitals at the moment when it is of critical importance for our security because there are simply no resources that could meet the increasing needs for medical treatment? Namely, politics is a struggle for control over limited resources. It is the power of allocation of those resources. If that is no longer possible, we have *something else* instead of politics, and that could be war.⁴

⁴ For the relationship between the pandemic (coronavirus pandemic today, and plague in the past) and war (see Podunavac, 2020). For the consequences of the pandemic crisis on the stability and survival of the international order (see Popović, 2020).

Pandemic crisis and new distribution of power within the states

War is, naturally, just like peace – the central question of security studies, as well of international relations studies. That is why that laboratory was of infinite importance to all of us. We experienced the breakup of the state in the 1990s, the collapse of the international order, the disappearance of old ideologies and the radical identity transformation, so we know that at the times of *chaos* and *anarchy* theories may be tested directly and usefully. For the new generation, for our students, this is a situation that comes closest to the situation that our generation experienced in the past.

What can be learnt from this pandemic crisis and what is useful for security studies? In what way is the crisis management so far reflected on the theoretical hypotheses developed within security theories?

The described measures, which were rapidly proposed and implemented in the circumstances of the state of emergency described at the beginning of this article, were possible only because of the securitization process of one – in normal circumstances – medical issue. Securitization is a notion created within the *Copenhagen School* of security studies and today it constitutes one of the foundations of the new approach developed in their framework.⁵ Securitization is a process in which some issues become security issues – i.e. primarily security issues. The described measures would have been impossible if previously there had been no awareness of the fact that one – basically medical – question became the first-class security question. Only that ensured the suspension of normalcy and *common law*, and the introduction of the *state of emergency* in order to prevent the security problem from escalating into a *critical stage of the crisis*, thus becoming a serious threat to survival. Survival is a fundamental prerequisite of everything else, including the rights and freedoms. Although we give different answers to the question whether it is justifiable to give up the rights and freedoms for the sake of survival – depending on whether we are closer to the *realistic* or *liberal* pole of viewing social processes⁶ – very few will have denied the need to always balance the relation between security and the rights and/or freedoms, depending on the circumstances and reality. In order to be convinced that giving up some rights and freedoms is acceptable because it is necessary for survival, the discourse of security threat should be formulated and successfully promoted. The securitization process merges the word and the action into a single whole: after naming something a security threat, concrete measures follow. The process also connects words and power. The word of the one with the authority to name something has the character of executive power – it is followed by an order, the introduction of emergency measures, the social action guaranteed and ensured by the *hard power* authorities, i.e. the state.

Securitization has its active *securitizing* actors, its *securitizers*. Those are not always the same people or social groups, but the make-up of the collective securitization actor depends on the character of the threat. The medical character of the pandemic crisis involved

⁵ For securitization theories and security studies in general (see Williams, 2012); Ejodus 2012; and Collins, 2010).

⁶ For liberal and realistic theories of international relations (see Jović, 2013; and Jović, 2014). For liberal security theories (see Lazović, 2014; and Ejodus, 2014).

– through formal and informal channels – healthcare workers, specialist doctors (particularly epidemiologists) and other related services – as powerful actors in the political sphere. They gained power which they do not have in normal circumstances. Although power is not given to doctors, they have become important participants of real decision-making, thus assuming a powerful political role as well. Within so-called civil protection headquarters a symbiosis was made between experts, politicians and representatives of control and coercion bodies. It immediately provoked criticism in two directions. The first is the one warning of the illegitimacy of those powerful but not quite regulated bodies, over which there is no adequate democratic supervision. The second is the one warning of the politicization of the decisions made by doctors themselves – who, for example, tolerated public gatherings that might be useful for the ruling structure, while prohibiting those that would be beneficial to the opposition. In such circumstances, politicization is inevitable because the very character of events – turning the medical problem into the security one – necessarily includes the politicization of something that is not primarily political in normal circumstances. Regardless of the unpopularity of politics and politicians, however, in the part of the response of the state to the pandemic crisis so far there has been no fatal weakening of the authority of the crisis headquarters. On the contrary, the involvement of experts in the decision-making process was mainly welcome, and there was even an idea that the same response should be applied to the economic crisis which will probably be the consequence of the pandemic crisis, by setting up “economic headquarters” and similar para-political institutions. That may occur only if the economic crisis goes to such an extent than it becomes a security problem.

Such suspension of *normalcy* due to the security threat constituted by the coronavirus pandemic therefore brought to a certain redistribution of power in the society and particularly in politics.⁷ Each crisis is an opportunity that may be used by some for increasing their power through maintaining control over limited resources which have become more demanded, expensive and valuable because of being limited. Health is one of those resources, the one that is sometimes referred to as “priceless”, although it has its price. In the circumstances with the danger of only some people managing to obtain medical protection when they need it, those who made decisions about who “some people” were gained huge social power. By what criteria would access to treatment be enabled if we came to a situation where some selectivity must be in place (and it actually happened in some countries)? Would such criteria be sufficiently transparent to make it possible for us to speak further about the system that is *fair* or would we see stronger corruption and informality of decision-making through *connections and acquaintances*?

In the crisis deriving from securitization of the pandemic crisis, some categories of inhabitants were treated as *unequal* not because of an error or inconsistent implementation of the law, but in a systemic manner. It especially referred to elderly population older than 65. Their rights were substantially reduced in comparison to other people and they were exceptionally exposed to the governmental and quasi-governmental interventions. It also referred to the inhabitants of those municipalities and regions where the virus spread more rapidly. It seems that liberal politics warning of ageism (discrimination of the elderly, according to the age criterion), as well as socialist politics – founded on the equality of

⁷ For the impact of the crisis on the class relations in Croatia (see Birač, 2020).

citizens regardless of their specific characteristics – encountered serious challenges through this crisis. Just like any other *war*, this one also brought benefits to some people. It reduced the power of some people while increasing the power of others. It increased the social reputation and popularity of successful securitizers, but those who did not manage to find their way or – let us use constructivist arguments – those who were unsuccessful in creating a positive *image* of their competence in crisis situations – suffered damage because of the crisis. It remains to be seen whether it has impaired the relations between certain social strata and groups in the long run as well. We should not ignore the fact that *securitization* cannot last forever, so that something that looks like a *new normalcy* today is likely to be merely a *temporary normalcy*. People are ready to accept certain limitations and deviations from the ordinary only on a temporary basis and while it is absolutely necessary. Some customs will definitely change and become part of everyday life, i.e. routine. However, it is unlikely that everything will change in such a way that no one will want to go back to old ways as soon as it becomes possible. People's adaptability to new circumstances – especially in crisis situations – is huge, but their subsequent adaptability to old ways or to something that is to a large extent already familiar from the pre-crisis period, is often rapid as well.

Foreign policy consequences of the pandemic crisis

The pandemic crisis has created the opportunity of the new positioning of the states in the international arena.⁸ At its very beginning it transpired that the countries were competing for the sake of control over limited resources. Further course of the related events shows that the countries were also competing in an attempt to find a solution to the crisis, knowing that the first country to offer a medication or at least a vaccine for COVID-19 will be able to substantially strengthen its foreign policy position: both in reputational and actual material terms.

Therefore, a battle is fought for protective masks and respirators. At the outbreak of the crisis (18 March 2020), the US State Department announced that the United States of America had only one percent (1%) of the masks that were necessary and only ten percent (10%) of the medical respirators (Campbell and Doshi, 2020). The situation became even more serious because, at the outbreak of the pandemic, China – affected before others – purchased or received, and then produced, a large quantity of protective equipment; subsequently it managed the equipment itself by donating or selling them to others. Thereby it was clear that China was also guided by political objectives – to improve the image created about it as the country that caused the pandemic, i.e. the problematic country, and offer a different image instead: of China as the country offering a solution and saving others, showing altruism and solidarity in its foreign policy acting. In that change of the *image*, or deliberate projecting of a positive picture about itself, China succeeded very quickly, opening roads for further bilateral relations and for increasing its power in the global order.

That was also one of the main reasons of the sharp and negative reaction of the USA towards China. First, the USA accused China – especially the Communist Party of China – of inefficient acting in the circumstances when the virus appeared and then of its deliberate

⁸ For the international aspects and struggle for power in the context of the pandemic crisis, see Popović, 2020.

hiding of the problem that led to the spread of the virus to other regions outside the People's Republic of China. Moreover, the USA labelled the virus as "Chinese", thus politicizing the medical problem and identifying China as a source of this security problem. There were announcements that the USA would seek indemnification from China due to the damage it had allegedly caused (Lipson, 2020).

Such rhetoric, along with the images broadcast from American cities which began burying the pandemic victims in mass graves and outside graveyards, reminded of another great security crisis: the one when Twin Towers in New York were destroyed and Pentagon building in Washington D.C. was attacked on 11 September 2001. It turned out that, just like in that case, the USA was relatively unprepared for yet another profound and serious crisis. It was not the only one: other countries were also caught unawares – they not only failed to help others, as was expected by security partners ("allies" within NATO) but they could not resolve the problem themselves, despite their power. Once again China – at least in the initial months – used its chance. When no allied country responded to Italy's plea for help, China sent two million masks as well as 20,000 protective suits and 50,000 COVID-19 tests (Campbell i Doshi, 2020). China donated 250,000 masks to Iran as early as March (Wong, 2020). It also sent a significant donation to Serbia which was substantially politicized in Serbia itself. At that moment the highest functions in Serbia criticized the European Union as a "fairytale existing only on paper", giving huge publicity to the Chinese-Serbian friendship that was described as "made of steel". It not only laid very solid foundations for friendly relations between Serbia and China – important within the framework of the "four pillar" policy in Serbia's foreign affairs – but it also raised the question about actual effects of the European politics that should also be guided by the principles of solidarity.

The thesis about the Western leadership within global politics also encountered a significant challenge. It has been clear for a long time that the United States is not a global hegemon and that the international order is not unipolar. The time of the unipolar moment is long gone (Krauthammer, 1990). However, the West still had a huge advantage over all alternatives, while the domination of the West in Europe (primarily of the European Union, but also of the United States) was almost total. Alternatives emerged only in 2014, with the Ukraine crisis, by which Russia made it clear that the West could not expand without limits. In the pandemic crisis, however, Russia remained completely on the sidelines in the first few months, letting the United States and China create a *de facto* bipolar order in which they started a type of the *pandemic "cold war"*, throwing accusations at each other. Except for the initial period when it was labelled as the culprit for the pandemic, China soon gained advantage over the United States as well as the West *as it is*. Within the theses about globalization and the search for cheaper labour and materials, the West had for decades relocated the production to China and other Far East countries. However, this crisis has demonstrated that it jeopardized not only economic but also medical security in the Western countries. Namely, it has transpired that the West is increasingly dependent on China in multiple ways. First of all, if communication routes are closed, the products necessary for the finalization of many products cannot reach the West. In a particularly painful way the USA faced the fact that there were almost no products without a component produced in China. For example, in February 2020 the production of laptops decreased by almost 50 percent – in the situation where demand was much higher than before, because

economy, together with many other governmental and social activities were transferred into virtuality (online) (Farrell and Newman, 2020). The production of smart phones dropped by 12 percent – because parts from China could not reach those who assembled them. The Netherlands experienced the shortage of reagents for virus testing and Switzerland faced this problem for the same reasons. Thus the country that was responsible for the pandemic to a large extent also became one of the main profiteers in that crisis. At first everything looked like “Chinese Chernobyl” (Campbell and Doshi, 2020), while only a month later China successfully positioned itself as the global leader in the fight against the pandemic. As early as 24 March the US State Department published an article entitled “The US and China could cooperate to defeat the pandemic” (Huang, 2020). The author reminded of the cooperation of two super-powers (the Soviet Union and the USA) during the “cold war”, as well as the previous cooperation of China and the USA in 2009 at the outbreak of H1N1 virus pandemic. Nevertheless, the call for cooperation was not too effective in practice.

Therefore, we may conclude that this crisis has the potential to reorganize the international order, particularly if it continues. Exaggeration would not be good at that. China needs the West as much as the West needs China. A long-term interruption in communication is not useful to either side in this relationship, so they are likely to try to cooperate in future, and as soon it becomes possible, to return to former normalcy. But, it remains to be seen whether they will return to normalcy in the same manner – that is, with the same level of power they used to have before the pandemic, or whether this relationship will be redefined.

Consequences for security studies

This article will go on to speak about the consequences of the pandemic crisis for security studies themselves. They have changed substantially since the end of the “cold war”. That change meant primarily the diversification of topics (so-called *sectors*) and the analysis level of security problems. For those less familiar with the subject of security studies, we emphasize that since then the dominant approach to security issues has included not only *state security* (*national, homeland*), but also new threats that affect the stability or survival of the sectors, such as: economy, health, individual security (human security), through terrorist threats, cyber threats etc. Therefore, a table has been produced where security is no longer referred to only with the focus on the matter of state security, but other sectors are also included, such as: medical, economic, social, identity (ontological), together with the traditional state security. At the same time, as demonstrated by this crisis too, it is also necessary to analyze security at different levels: individual (human), regional (counties, municipalities, regions), national (state), supranational (European, Euro-Asian etc.) as well as global level. The rationale of such expansion and deepening of security studies has been fully confirmed by this pandemic crisis. Namely, it has transpired that the threat is global while the victims are individual. The states are still significant protection actors, but focusing only on the state level, on the state security, would be insufficient and probably counterproductive. We could understand neither the sources of threat nor be able to find a solution. A solution to global problems affecting people (individuals) lies in the interaction of all security levels: from individual to global, and not in the insisting on old, sovereignist methods and practices. They can be part of the solution, but not the whole solution.

On the other hand, the political response to threats is still largely sovereignist. Even after the “cold war”, when liberal politics gained strength, the old sovereignist approach was not abandoned; according to it, security was protected by enlarging military-political blocs (e.g. NATO), by increasing arms and strengthening the army, the police and intelligence sector. Specialized organizations were established to deal with some other topics of global importance – e.g. the World Health Organization – but they were not treated as part of the security network and in the meantime they did not develop any instruments for increasing security. The prevailing question seemed to be: How are healthcare and security related? Only several months ago my students would have been surprised by the question: If healthcare and security have nothing in common, why do we speak of health insurance? There was no awareness of the comprehensive approach to security topics.

Moreover, liberal politics was optimistic when it came to the effects and consequences of the *globalization* process. Although it was observed that globalization did not have only positive effects but also brought along new risks, the conclusion was made that such risks could be managed so that the structure of the security order should not be changed within the global framework, but the Western model should be transferred on to other actors, those that were “marginally Western” and could become completely Western. The expansion of the EU and NATO into former Eastern European countries as well as the attempt to include Russia in the existing structures of the security order, were considered to be sufficient guarantee of stability and peace. The way of thinking was new – liberal – but the instruments and institutions remained old: the same refers to the goal, which was primarily the prevention of a new “cold war”. The terrorist attacks of 11 September 2001 were the chance to develop a new approach. However, the answer was mostly old: the war against Afghanistan and then against Iraq. Not even the “war against terrorism” which somewhat resembles the current “war against virus” moved us enough from the state-centred towards the new, global-individual approach.

Therefore, we may conclude that security studies were a step ahead of the political process. For them, medical security had been important ever since the Chernobyl disaster, via the outbreak of infectious diseases to climate change and economic instability that initiated migrations. It is estimated that in the period between 1945 and 2015, approximately 150 million people died from AIDS, malaria and tuberculosis. That substantially exceeded the number of 25 million war casualties. However, until this pandemic crisis (COVID-19) security studies had to prove that the matter of healthcare was also a security matter. It took a long time to include experts from the fields of ecology (climate change, global warming) and economy in security studies – as well as security policies. Now we see that it is necessary. Today we no longer need to prove it.

Although we do not need to prove the abovementioned, we still need to point to the ways in which it different security sectors are interconnected when an external challenge emerges in the form of a new security threat.

This is evident from the manner in which the threat affects different security segments because:

- a) It introduces “the state of emergency” – through the securitization process in the public healthcare system. Thus it suspends some democratic practices and institutions and introduces emergency measures. A new structure of management is created, parallel to the one we have in normal circumstances;

- b) It represents an economic challenge to all. If it continues, one of the consequences will be in relation to the economic security of people, as well as regions, countries and global economy;
- c) It raises the question of the state legitimacy by wondering about the reasons for the cooperation of citizens with the state, especially in the circumstances when the state does not perform its part of the contract – it does not protect people. In that respect, the security of the state, i.e. “national” or “homeland” security, is also called into question.
- d) It questions social cohesion: already undermined structures of sociality are now in a further crisis because people tend to become isolated and to close themselves within their family circles – because they isolate themselves from others, *online* and *virtual* prevail over physical;
- e) All this affects identity (or ontological) security. Namely, there is a change in the ways of seeing Self and Others, i.e. there are changes in the identity at the moments of “critical situations” (Ejdus, 2020), after which it is impossible to remain the same as before such situation, because the old way of life – along with old customs, rituals, practices, values and notions – has vanished or become inappropriate for the new era.

In addition to affecting security studies, the pandemic crisis has also posed several challenges to other theories and approaches which are related more to the international politics, but in this case proved to be relevant for security studies as well. Constructivist theories were acknowledged through the securitization process, i.e. through imagining *the enemy*.⁹ The enemy – the virus – was invisible but dangerous, and in that respect social imagination was necessary to convince others that the enemy was so dangerous that because of it rights were limited and freedoms were abolished. Just like in the event of war, the mobilization of the public for the engagement in Bosnia and Herzegovina and in Kosovo, the images of mass graves in the parks and the tents in front of the hospitals (resembling camps – in Serbia, the similar function was the confusion of the Fair used as COVID-19 hospital and the Fair as the WW2 concentration camp) had the consequence in the emotional preparation of the public for the *war*. Constructivism insists exactly on the images of reality, on the perception of danger as the main prerequisite for accepting emergency measures or the state of emergency. Realist theories have received their confirmation through the resovereignization process that turned out to be the first and instinctive response to danger. Moreover, the shifting of the focus from freedom to security – the process that began as early as 11 September and continued through the Ukraine, Georgia and migrant crises – restored the advantage that realism used to have over liberal approaches during World War Two and the “cold war”.

Does it mean that the liberal approach to the matters of security has lost most in this pandemic crisis? At first sight, it seemed true. Liberal institutions and values declined consecutively. In his analytical comment published on the portal *Politička misao* on 24 April 2020, Petar Popović convincingly shows how and why the liberal approach was called into question (Popović, 2020). As we have already mentioned, there was a radical separation

⁹ For constructivist theories in the context of international politics, see Jović, 2016, and for the specific application of constructivism in security studies, see Ejdus, 2016.

of the rights and freedoms, the borders were closed down and interdependence became a problem and not a solution. However, some major ideas of liberalism turned out to be appropriate. We will demonstrate it on the example of *globalization theories* which are most directly connected with the liberal views of international relations.

Globalization theories start from the hypothesis that traditional identity markers, such as, first of all, *time* and *space* are lost in the new globalized world.¹⁰ This approach relies on social constructivism, in the way we see ourselves and others. Globalists notice that people are no longer connected with the *territory they live in* because they become participants of global trends, global communications – either as active (*actors*) or passive participants (*consumers, users*). Someone that is far away becomes closer to them than the one that is close to them. From the physical (body) to the spiritual, they are under the influence of the *distant other*, artificial/virtual and no longer physical. Thus traditional units of sociality are weakened: family, nation, tradition, local connections, neighbourhoods etc. The era of national states is passing by, according to globalists, because the state can no longer respond efficiently to those challenges but must adjust itself to them instead. The state can no longer protect us from risks and dangers deriving from the globalized world. Security threats emerging far away, e.g. in China, directly affect our personal security – even when we are thousands of kilometres far from the source of the threat. From this a recommendation also derives for the practical politics, for the establishment of new institutions that may be more successful in responding to this challenge. The European Union is one of those responses, along with the specialized agencies of the United Nations. However, globalization-oriented individuals and visionaries have for a long time thought of new forms of global connecting, e.g. of *global security networks, global citizenship and global demos, global taxation* – and even of global elections, which could significantly strengthen legitimacy, efficiency and political influence of global institutions. The idea originated from the *shift* in the relationship between sovereignty and *security*. The traditional understanding of politics – Westphalian, sovereignist – connected sovereignty with security, claiming that security increased with greater sovereignty, i.e. the actual power of the state. The new understanding of sovereignty – post-Westphalian, globalist – starts from a completely opposite position: that inclusion in international agencies, organizations and networks, i.e. decreasing sovereignty of the state, may substantially increase security. In their radical version, sovereignty and security have become crossed and not parallel vectors, so today it may be claimed that security increases by decreasing sovereignty. We will be more protected and thus more secure if there is less sovereignty remaining at the state level.

Therefore, the pandemic crisis has posed a question for us: Was the globalization theory right or wrong? The problem we have faced is global, but the victims are individual: people regardless of their nationality. However, as we have shown earlier, if this crisis continues, it might turn the countries into victims as well. The countries reacted in a preventive manner to stop such course of events. But, since the countries still have the greatest impact on the organization of a security response, it would be wrong to have a completely statist response without taking into account other sectors and security levels.

¹⁰ For globalist approaches in international relations and security studies, see particularly Short, 2001; Kegley and Wittkopf, 2006; Baylis, Smith and Owens, 2008).

The state is squeezed in the sandwich between the *global* and *individual*. Can the return to the concept of *homeland* or *national security*, called that way only because we may avoid the odious term *state security*, protect us as individuals and citizens from the threat that does not know the limits? Or is it necessary to do something exactly opposite: to respond to the global problem by strengthening global institutions, global connection of medical institutions, research centres, scientific institutions and security agents at the global level?

Nowadays we are facing that dilemma. The initial response of the states was instinctive and traditional. All of them enforced the traditional protection instruments: closing down the borders, introducing new barriers, giving up open borders (Schengen) etc. The consequence was the creation of new tensions among the countries which began accusing one another of causing the problem faced by their nationals. We have already seen new processes such as:

- 1) Blaming other countries (the USA blaming China and China blaming the USA) for the outbreak of the pandemic itself;
- 2) Blaming others for not doing enough to prevent the pandemic – for being inefficient;
- 3) Competing about who will be the first to find a solution (efficient protection measures, vaccine and medications), whereas some medications and vaccines are in advance labelled as unreliable;
- 4) Bilateral rivalries between some countries, which involves the creation of negative emotions such as jealousy, envy and malice, while fake news are made in order to produce a negative image about others – e.g. by claiming that some countries give fake data about the number of the infected people;
- 5) Wondering about the purpose of the European Union – is the idea of “open borders” (Schengen) really useful? Is pan-European solidarity really possible, e.g. to enable patients from one country to go to other countries for treatment? Is the EU a problem or a solution? What are its perspectives in the new circumstances?

At the same time, it became clear that the countries faced excessive challenges to which they cannot respond via traditional instruments although they are the most powerful countries, such as China and the USA.

Conclusion

Today the pandemic crisis represents one of the major challenges to the security policy, but it is inspiring to security studies. It has acknowledged the need for the diversification of the sectors and security levels. It has confirmed the usefulness of the idea of *securitization*. At the same time, it enabled various theories of international relations and security theories to affirm some of its parts. In this paper we have seen that despite the instinctive conclusion about the pandemic crisis almost completely destroying the main ideas of liberal theories as well as globalization theories, the situation is much more complex. The pandemic crisis has faced us with fundamental identity questions such as: Who are we and who do we expect the solution and/or protection from? Are we, first of all, *citizens* so we expect protection from our *national state* or do we define ourselves primarily as *humans* and expect protection from *global institutions*, both existing and non-existing ones. The

answer to that question also affects the answer to the question: Who do we expect “rescue” from? Who are we to blame for failure – the state – ours or someone else’s – or the global system? If we blame our own state, the question of our loyalty to it will arise and the rationale of its existence will be challenged. If we blame some other foreign state, the question will focus on the answer towards that state, perhaps in the form of war or conflict as well. If we find the culprit in the global system, the answer will probably be more abstract, in the form of greater connection with the national state. Among other things, that is also why the focus of blame has been transferred on to the global system, so own state no longer appears as the main object of dissatisfaction.

Furthermore, this crisis – just like any other – poses a question for us: To what extent are we ready to sacrifice our freedoms and rights, i.e. substitute for security: personal, national, social and identity (ontological) security? However, it is an eternal question that cannot be avoided by any crisis or by any serious analysis of the options before us.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА:

- Barić, R. (2020). Croatian paradox: improvisation instead of the organized system, *Politička misao* (portal): <http://politickamisao.com/hrvatski-paradoks-improvizacija-umjes-to-organiziranog-sustava/>. Accessed on 24 September 2020. [In Croatian]
- Baylis, J, Smith, S and Owens, P, (2008). *The Globalization of World Politics*. Oxford: Oxford University Press
- Birać, D. (2020). Pandemic crisis and its consequences for economic and class relations in Croatia. *Politička misao* (portal): <http://politickamisao.com/pandemijska-kriza-i-njene-posljedice-za-ekonomske-i-klasne-odnose-u-hrvatskoj/>. Accessed on 24 September 2020. [In Croatian]
- Campbell, K. M and Doshi, R. (2020). The Coronavirus Could Reshape Global Order. *Foreign Affairs* (portal), 18 March 2020: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2020-03-18/coronavirus-could-reshape-global-order>. Accessed on 24 September 2020.
- Collins, A. (2010). *Contemporary Security Studies*. Zagreb: CMSS FPZ, Politička kultura [In Croatian]
- Ejdus, F. (2012). *International security: theories, sectors and levels*. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]
- Ejdus, F. (2014): Range and limitations of liberal theories of international security. In D. Jović (ed.) *Liberal theories of international relations* (271-285). Zagreb: FPZG [In Croatian]
- Ejdus, F. (2016). Discursive and practical construction of international (in)security. In D. Jović (ed.) *Constructivist theories of international relations* (229-282). Zagreb: FPZG [In Croatian]
- Ejdus, F. (2020). *Crisis and Ontological Insecurity: Serbia's Anxiety over Kosovo's Secession*. London: Palgrave Macmillan
- Farrell, H. and Newman, A (2020). Will Coronavirus End Globalization as We Know it?, *Foreign Affairs* (portal), 16 March 2020: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2020-03-16/will-coronavirus-end-globalization-we-know-it>. Accessed on 24 September 2020.

- Huang, Yanzhong (2020). The US and China Should Cooperate to Defeat the Pandemic. *Foreign Affairs*, 24 March 2020: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2020-03-24/us-and-china-could-cooperate-defeat-pandemic>. Accessed on 24 September 2020.
- Jović, D. (ed.) (2013). *Theories of international relations: realism*. Zagreb: Politička kultura [In Croatian]
- Jović, D. (ed.) (2014). *Liberal theories of international relations*. Zagreb: FPZG [In Croatian]
- Jović, D. (ed.) (2016). *Constructivist theories of international relations*. Zagreb: FPZG [In Croatian]
- Jović, D. (2020). Politology of the pandemic. *Politička misao* (portal): <http://politickamisao.com/politologija-pandemije/>. Accessed on 24 September 2020. [In Croatian]
- Jurak, K. (2020). What questions are raised by the corona crisis? *Politička misao* (portal): <http://politickamisao.com/koja-pitanja-otvara-koronakriza/>. Accessed on 24 September 2020. [In Croatian]
- Kegley, C. W. and Wittkopf, E. R. (2006). *World politics: trend and transformation*. Beograd: Prometej, Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka Univerziteta U Beogradu, Diplomatska akademija Ministarstva spoljnih poslova SCG [In Serbian]
- Krauthammer, C. (1990): The Unipolar Moment, *Foreign Affairs* (portal): <https://www.foreignaffairs.com/articles/1990-01-01/unipolar-moment>. Accessed on 24 September 2020.
- Lazović, G. I. (2014). Liberal theory of international relations and the ideal of collective security: theoretical analysis. In D. Jović (ed.) *Liberal theories of international relations* (224–270). Zagreb: FPZG [In Croatian]
- Lipson, C. (2020). Beijing's attempts to elude blame for the Wuhan virus will backfire. *Spectator USA* (portal), 20 March 2020: <https://spectator.us/beijing-attempts-elude-blame-wuhan-virus-backfire/>. Accessed on 24 September 2020.
- Mikac, R. (2020a). How does Croatia manage the crises it has found itself it? *Politička misao* (portal): <http://politickamisao.com/kako-hrvatska-upravlja-krizama-u-koji-ma-se-nasla/>. Accessed on 24 September 2020. [In Croatian]
- Mikac, R. (2020b). *What world should be expected after the COVID-19 crisis?* *Politička misao* (portal): <http://politickamisao.com/kakav-svijet-ocekivati-nakon-covid-19-krize/>. Accessed on 24 September 2020. [In Croatian]
- Podunavac, M. (2020). Fear Pandemic. *Politička misao* (portal): <http://politickamisao.com/pandemija-straha/>. Accessed on 24 September 2020. [In Croatian]
- Popović, P. (2020). The other side of the anti-pandemic war. *Politička misao* (portal): <http://politickamisao.com/nalicje-rata-protiv-pandemije/>. Accessed on 24 September 2020. [In Croatian]
- Short, J. R. (2001). *Global Dimensions: space, place and the contemporary world* London: Reaktion Books
- Williams, P. D. (2012). *Security Studies*. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]
- Wong, B. (2020). China's Mask Diplomacy, *The Diplomat* (portal), 27 March 2020: <https://thediplomat.com/2020/03/chinas-mask-diplomacy/>. Accessed on 24 September 2020.